

# INSHA

- ☞ Utungo unaoundwa kwa mfululizo wa sentensi zinazozungumzia jambo, tukio au kitu fulani

## Aina

### 1. INSHA ZA KAWAIDA

#### a) Insha ya Picha

- ☞ Ambapo mwanafunzi amepewa picha kadha na kutakiwa kutunga kisa na kueleza yote yanayotokea kwenye picha hizo. Chunguza vizuri ujue kinachotokea katika hizo picha.
- ✓ Kichwa kiafikiane na picha ulizopewa. Kila picha ipangwe na kuwa na aya moja.

#### b) Insha ya Methali

- ☞ Insha inayosimulia kisa kinachoonyesha ukweli au uongo wa methali Fulani.
- ✓ Wazia methali nyingine za kutilia mkazo methali uliyopewa.

#### Muundo

- 🕒 Kichwa
  - ☐ methali yenyewe
- 🕒 Utangulizi
  - i. Maana ya juu/wazi
  - i. Maana ya ndani/batini
- 🕒 Mwili
  - ✓ kisa kinachofungamana na methali cha kweli au cha kubuni
- 🕒 Hitimisho
- 🕒 funzo/maadili

#### c) Insha ya Maelezo

- 🕒 Inayohusu kutoa ufafanuzi kuhusu mahali, kitu au jambo fulani kama vile ugonjwa wa ukimwi, umuhimu wa maji, n.k.

#### d) Insha ya Masimulizi

- 🕒 Ambapo unatakiwa kusimulia hadithi, kisa au tukio kuhusu jinsi mambo fulani yalivyotokea. Huweza kuanzia kwa Ilikuwa...'

#### e) Insha ya Mdokezo

- 🕒 Ambapo umepewa mdokezo wa kuanzia (xxx...) au kumalizia (...xxx) k.m. ...tangu siku hiyo alikula yamini kutopuuza ushauri wa wazazi wake tena'

### **f) Insha ya Mjadala**

- 🕒 Ambapo unatakiwa kujadili suala fulani k.m. ☐ Shule za mabweni zina manufaa' au ☐ Kuajiri ni bora kuliko kuajiriwa' Jadili.

Unapaswa:

- 🕒 Kuunga
- 🕒 Kupinga
- 🕒 Kutoa uamuzi kutegemea upande ulio na hoja nyingi au nzito.

### **g) Insha ya Mawazo**

- 🌀 Inayohusu mambo ya kuwaza kuhusu jambo fulani k.m. ☐ MIMI NYUKI'
- ✓ Ni nani asiyenifahamu mimi nyuki.

### **a) Insha ya Mazungumzo**

- ✓ Maongeo ya kawaida ambayo huandikwa kama tamthilia
- ✓ MAZUNGUMZO BAINA YA...

#### **Muundo**

Kichwa  
Jina la msemaji kwa herufi kubwa likifuatwa na koloni  
Maneno ya msemaji  
maelezo ya mandhari na vitendo vya msemaji kwenye mabano  
Wazungumzaji wasikike kama watu wa kawaida  
Pawepo na sentensi ndefu na fupi  
Matumizi ya vihisishi  
Ukatizaji wa maneno...

## **2. TUNGO ZA KIUAMILIFU**

Ambazo hutekeleza kazi maalum na huwa na muundo maalum.

### **Dayalojia**

Mazungumzo kati ya watu wawili au zaidi kuhusu jambo au mada fulani  
DAYALOKIA BAINA YA...  
Huwa na utangulizi, mwili na hitimisho

### **Mahojiano**

Mazungumzo yanayoendeshwa kwa muundo wa maswali na majibu

(MAHOJIANO BAINA YA...)

## **Barua ya Kirafiki**

Inayoandikwa kwa ndugu, jamaa na marafiki.

### **Muundo**

Anwani ya mwandishi (wima au mshazari. Jina lisiwekwe!)

Tarehe ya kuandikwa barua (22 Februari, 2011)

Mwanzo wa barua (kwa ... mpendwa/kwenu...

utangulizi (salamu, kumjuliana hali)

mwili/yaliyomo (ujumbe)

Hitimisho (Kwa leo sina mengi. Wasalimie jamaa wote. Ni mimi wako/wenu, Jina (wima au mshazari)

## **Barua Rasmi/Kwa Mhariri**

Barua ambazo huandikwa na kutumwa ofisini kwa kutaka kuomba kazi, kuomba msaada, malalamiko, kutoa maoni gazetini, n.k.

### **Muundo**

Anwani ya mwandishi (wima au mshazari)

Tarehe ya kuandikwa (usiweke jina).

Marejeleo k.m. REJ: SUD/MSS/054/009 (nambari ya kumbukumbu, faili au nambari ya barua)

Cheo na anwani ya mwandikiwa k.m. Mkurugenzi, Kiwanda cha majani chai cha

Kangaita, S.L.P, 12000, Kerugoya au Mhariri wa Gazeti la □Nation', S.L.P 89000,

Nairobi au KWAANAYEHUSIKA

Kupitia kwa: MWALIMU MKUU, anwani

Mtajo k.m. Kwa Bwana/Bibi/Profesa/Daktari/Mhubiri

Kichwa cha barua k.m. MINT: OMBI LA KAZI YA UALIMU/MAPENDEKEZO

KUHUSU JUMA MRISHO/ MWALIKO WA KUHUDHURIA KONGAMANO LA

KISWAHILI

Utangulizi (Mintaarafu ya tangazo mlilochapisha...naandika kuomba...jinsia...ahadi kufanya kazi kwa bidii)

Mwili (matatizo, madhara, mapendekezo (naomba, paswa, stahili, naonelea ni bora)

Hitimisho (Natumai, Nitashukuru...Wako mwaminifu/mtiifu, sahihi, jina /cheo, Chama cha Kiswahili. Nakala kwa: (i), (ii) (wima au mshazari)

## Barua ya Gazetini Iliyohaririwa

Kichwa (kwa herufi ndogo na usemi halisi)

mtajo (Mhariri,)

Utangulizi (Naandika kueleza...)

Mwili (malalamiko, maoni, maombi, mapendekezo)

Hitimisho (Natumai...) jina na anwani ya mwandishi)

## Tahariri

Maelezo mafupi ya mhariri wa gazeti kutoa mawazo, maoni au msimamo wa chombo cha habari anachowakilisha kuhusu suala maalum na muhimu.

### Muundo

**GAZETI LA MZALENDU**

**Februari 24, 2011**

**HATIMA YA WATAHINIWA**

**Yaliyomo**

**Imeandikwa na...**

## Hotuba

Maelezo yanayotolewa mbele ya watu.

Hutolewa kwa usemi halisi na huanzia na kuishia kwa alama za usemi.

### Muundo

Anwani (HOTUBA KUHUSU...)

Utangulizi (kutaja hadhira kuanzia walio mashuhuri, kuwasalimu, kujitambulisha na kuwakaribisha na kutambulisha kiini cha hotuba)

Yaliyomo (kutaja na kufafanua hoja)

Hitimisho (shukrani na kuwatakia mema katika shughuli zao za kila siku)

## Ratiba

Mpangilio wa jinsi shughuli fulani inavyofanyika kulingana na wakati fulani uliotengwa k.m. sherehe ya arusi, mazishi, siku ya michezo, kutoa zawadi n.k.

### Muundo

Kichwa (Ratiba ya shughuli gani, ya nani, mahali na tarehe, mgeni wa heshima:

...Wageni mashuhuri: 1....2....3....)

| SAA | TUKIO | MHUSIKA |
|-----|-------|---------|
|     |       |         |

|                  |               |  |
|------------------|---------------|--|
| Asubuhi/adhuhuri | Ku.../watu... |  |
|------------------|---------------|--|

- Makaribisho
- Maombi
- Kutoa tuzo
- Kutoa shukrani
- Kufungwa kwa maombi
- Kuondoka/kufumkana

Shajara

Daftari ambayo huhifadhiwa matukio yanayofanyika kila siku. Yaweza kuwa ya siku moja, wiki au mwezi mmoja.

Aina  
Ya kibinafsi  
JUMANNE 30/8/10

Leo tulizuru...

Rasmi (hutumiwa katika ofisi)  
SHAJARA  
JUMANNE MEI 7, 2008

|         |       |
|---------|-------|
| asubuhi | Ku... |
|         |       |

Onyo

Makatazo.

Tahadhari

Julisho kuhusu

ONYO!  
USISIMAMISHE WALA KUEGESHA GARI KWENYE  
ENED HILI!

jambo la hatari.

TAHADHARI!  
DARAJA HILI LINA KASORO  
TAFADHALI USILITUMIE

Ilani

Julisho, tangazo au notisi.

**ILANI**

**TAFADHALI USITUMIE SIMU**

**YA MKONO NDANI YA BENKI**

### **ILANI YA SERIKALI KUHUSU KUZUKA KWA UGONJWA WA KIPINDUPINDU**

Serikali imetoa ilani kwa wananchi kuhusu kuzuka kwa ugonjwa wa kipindupindu. Kila mwananchi anatakikana kuzingatia mambo yafuatayo ili kudhibiti maambukizi.

Mtu asinywe maji kabla kuyachemsha

Kupika chakula hadi kiive vizuri

Kutoenda haja nje bali kutumia vyoo vya mashimo

Mtu anawe mikono yake kwa sabuni baada ya kutoka msalani

Mtu asile matunda au mboga za majani bila kuziosha kwanza

Anayeonyesha dalili ya ugonjwa wa kipindupindu apelekwe katika kituo cha afya mara moja.

Uchuuzi wa vyakula umepigwa marufuku

Ufuliaji nguo motoni pia umepigwa marufuku

Watakaokaidi maagizo katika (g) na (h) watachukuliwa hatua kali za kisheria ya kutozwa faini ya shilingi elfu tano au kifungo cha miezi miwili gerezani.

### **Matangazo**

Majulisho kuhusu jambo fulani.

#### **Arifa**

SHULE YA UPILI YA GATWE

Anwani, tarehe

USAJILI WA ...

Sahihi

Jina

Cheo

#### **Kibiashara**

#### **Sifa**

Lugha kwa kifupi

Chuku

Takriri

Alama ya (!) na (?)

Michoro  
Maonyo  
Maelezo kukihusu  
Kinavyotumika  
Ubora wake  
Watengenezaji

**JINUNULIE UNGA WA MAHINDI WA**

**JAMBO SIKU YA LED. UNGA WA JAMBO  
UMEDONGEZEWA VITAMINI NA MADINI MUHIMU. BEI  
IMEPUNGUZWA KUTOKA SHILINGI 120 HADI  
SHILINGI 90. JIPAPIE PAKITI YAKO LED KABLA BEI  
HII KUACHA KUTUMIKA**

#### **Kifo**

**TANGAZO LA KIFO**

Tunasikitika kutangaza kifo cha ...Alikuwa...

Mungu aiweke roho yake mahali pema peponi

#### **kazi**

**SHULE YA UPILI YA GATWE**

Anwani, tarehe

**NAFASI YA KAZI YA UHASIBU**

**SIFA ZA MWOMBA KAZI**

**JINSIA**

Awe wa jinsia ya kike.

**UMRI**

Awe na umri wa miaka isiyopungua 25 na isiyozidi 40.

**ELIMU**

Awe na shahada ya uhasibu kutoka chuo kikuu au awe na shahada ya diploma ya juu ya uhasibu

Awe amepata alama ya C katika kingereza

**KAZI**

Kuidhinisha hati za malipo za shirika

Kusimamia shughuli za uhasibu katika idara inayohusika

**UZOEVI/TAJIRIBA**

Awe na uzoovu wa kazi usiopungua miaka 5 kwenye shirika au taasisi kubwa.

#### **DINI**

Awe muumini wa dini ya kikristu na awe ameokoka.

#### **MUDA WA KAZI**

Kuanzia saa mbili hadi saa kumi na moja jioni na masaa mengine ikibidi.

#### **MSHAHARA**

Mshahara utategemea elimu ya anayehusika lakini utakuwa baina ya ksh 24,000 na ksh 45000.

#### **MAELEZO YA ZIADA**

Maombi yote yawe yamewasilishwa kabla ya tarehe 30 mei 2010.

Maombi yatumwe kwa:

**Katibu,**

**Halmashauri ya shule ya upili ya Gatwe,**

**Anwani**

Maombi yatakayopelekwa baada ya muda wa mwisho hayatajibiwa.

Maombi yaandamane na hundi ya shilingi elfu moja ambazo hazitarejeshwa.

### **Maagizo/Maelekezo**

Maelezo kuhusu namna ya kufika mahali kutoka kituo fulani au maelezo kuhusu njia ya kutumia kitu au huduma fulani.

#### **Sifa**

Maelezo wazi

Michoro au ramani

Dira

Huhusika maonyo

Tarakimu k.m. 1×3

Matumizi ya herufi nzito.

#### **Mifano**

Maagizo ya daktari kwa mgonjwa wa kisukari.

Maelekezo ya kutoka nyumbani hadi shuleni mwenu.

Jinsi ya kutumia dawa za wadudu

### **Kujaza Fomu**

Karatasi ambayo ina nafasi ya kuandika maelezo ambayo yanatakiwa.

Soma fomu kwa makini kabla ya kujaza chochote.

Andika maelezo kwa muhtasari.

Usijaze kama huna hakika kwenye sehemu Fulani.

Usifutafute.

Itumie alama inayostahili wakati wa kujaza fomu.

### **MAELEZO YA KIBINAFSI**

**TAREHE**.....

**JINA**.....

**JINSIA**.....

**UMRI**.....

**TAREHE YA KUZALIWA**.....

**URAIA**.....

**NAMBARI YA KITAMBULISHO**.....

**KAZI**.....

**MKOA**.....

**WILAYA**.....

**SIMU**.....

**SAHIHI**.....

**TAREHE**.....

### **Hojaji**

Maswali ambayo hutumiwa kama msingi wa kufanyia utafiti na huelekezwa kwa mhojiwa.

**Aina**

**Hojaji Wazi**

Hojaji yenye maswali ambayo mhojiwa anaruhusiwa kuyajibu kwa maneno yake mwenyewe.

### **UCHAGUZI NA VIONGOZI**

Una maoni gani kuhusu uchaguzi wa kila baada ya miaka mitatu?

.....  
.....

Kwa nini una maoni hayo?

.....  
.....

Wewe ungependelea utaratibu gani wa uchaguzi?

.....  
.....

Je ni kweli viongozi hung'ang'ania

mamlaka? .....  
.....

Je viongozi hung'ang'ania uongozi kwa sababu zipi?

.....  
.....  
.....

### **Hojaji Funge**

Hojaji ambapo mhojiwa anapewa majibu kadha ambayo anatakiwa kuchagua mojawapo bila kuwa na uhuru wa kuandika atakayo.

### **MATATIZO YA KIJAMII**

Tia alama kwenye jibu unaloafiki

Jamii yetu inawakandamiza wanawake?

Ndiyo ( ) La ( )

Tatizo kubwa la jamii yetu kwa sasa ni umaskini na ugonjwa.

Kweli ( ) Si kweli ( )

### **Mialiko**

Barua ambayo hupeleka taarifa kwa mtu kumuomba ahudhurie sherehe fulani.

**Rasmi (kadi au barua rasmi)**

### **Muundo**

Jina la mwalikaji/walikaji (Bwana/mabwana/bibi/kasisi/daktari

Jina la mwalikwa

Sherehe (ndoa, mchango wa pesa, Kuna aina mbili za mialiko.

Kusherehekea/kuadhimisha...)

Kuhusu nani

Mahali pa kukutanika

Tarehe

Wakati

Anwani na nambari ya simu ya mwalikaji ambapo jibu litapelekwa kushoto chini (Majibu kwa...wima)

### **Kirafiki (barua ya kirafiki)**

Sehemu ya mwili itoe habari zote muhimu katika mwaliko.

### **Risala**

Taarifa inayotoka kwa mtu au watu inayoeleza haja fulani k.m. risaala ya rambirambi, risala ya heri njema, ya waajiriwa kwa mwajiri au kinyume.

### **RISALA YA RAMBIRAMBI/HERI NJEMA KWA...KUFUATIA**

Mimi wako...

### **Resipe**

Jumla ya hatua na kanuni ambazo hufuatiwa na mtu anayenuia kupika au kuandaa kitu fulani.

### **UPISHI WA PILAU**

#### **Walengwa/walaji**

Mipakuo mine (kwa watu wanne)

#### **Viambata**

Vikombe viwili vya mchele

Gramu 25 za mafuta ya majimaji

Vijiko viwili vidogo vya pilau masala

Nusu kilo ya nyama

Vitunguu vinne vya ukubwa wa wastani

Vikombe vinne vwa maji

#### **Hatua za Upishi**

Kaanga vitunguu katika mafuta hadi rangi yake ikaribie rangi ya udhurungi

Chemsha nyama pekee hadi ilainike

Ongeza nyama kwenye sufuria yenye vitunguu na upike kwa dakika tano

Ongeza mchele na uchanganye kwa mwiko

Ongeza maji na uache mchanganyiko utokote kwa dakika kumi na tano

Pakua pilau ikiwa tayari

### **Orodha Ya Mambo**

Mlolongo wa vitu vilivyoandikwa.

### **MAHITAJI MUHIMU YA KURUDI SHULENI TAREHE 5/1/2010**

Sukari kilo mbili  
Dawa ya meno ya gramu hamsini  
Koko gramu 500  
Sabuni sita za kipande  
Kalamu nne za rangi  
Penseli moja  
Rangi ya viatu ya gramu 40

## **Tahakiki**

Maandishi ya kuchambua maandishi ya fasihi.

### **USASA WAKUTANA NA UKALE**

Anwani: Kitumbua Kimeingia Mchanga  
Mwandishi: Said A. Mohamed  
Mchapishaji: Oxford University Press  
Mhakiki: Amina Fuzo  
Maudhui

## **Meme**

Barua ambazo huhusisha matumizi ya ya vifaa vya umeme kama talakilishi,  
kiepesi/nukulishi/faksi au simu ya mkonono/tamba/rukono.

## **Barua za Mdahilisi/Pepe**

Ambazo hutumwa kwa tarakilishi kwa njia ya mtandao.

Ijumaa Machi 30, 2007 saa 08:09:19

Kutoka: [aisha@yahoo.com](mailto:aisha@yahoo.com)

Kwa: [ahmed@africanonline.ke](mailto:ahmed@africanonline.ke)

Nakala kwa: [amina@mwanaanchi.com](mailto:amina@mwanaanchi.com)

MINT/KUH:

Barua ya kawaida

Hitimisho: Aisha Kizito Makwere

## **Memo**

Taarifa fupi ambayo huandikwa ofisini kuhusu mambo ya ndani kutoa maelekezo,  
maelezo au kukumbusha kuhusu jambo fulani. Ujumbe huwa mfupi na huhusu suala  
moja tu.

SHULE YA UPILI YA GATWE

Anwani

MEMO

REJ: km/01/06

KUTOKA: Mwalimu Mkuu

KWA: wafanyakazi wote

MADA: likizo fupi

TAREHE: 28/2/2011

Ujumbe

Sahihi

Jina

Cheo (mwalimu mkuu)

## **Taarifa**

Kuarifu kuhusu habari mpya

UCHOCHEZI

Hitimisho

Mariga Mununga

Mwanahabari

## **Wasifu**

Maelezo ya mtu kuhusu mtu mwingine tangu kuzaliwa mpaka alipo au kufa kwake.

WASUFU WA NDUGU YANGU JUMA

## **Tawasifu**

Maelezo ya mtu kujihusu

TAWASIFU YANGU

## **Vidokezo**

Jina lake/lako

Jinsia

Anakotoka

Umri

Kuzaliwa

Maumbile

Elimu  
Kazi  
Hadhi ya ndoa  
Lugha  
Lakabu na sababu  
Umaarufu  
Uraibu

## **Wasifutaala/Wasifu Kazi**

Maelezo rasmi kuhusu mtu binafsi ambayo huambatanishwa na barua ya kuomba kazi.

### **WASIFUTAALA WANGU**

#### **MAELEZO BINAFSI**

|                         |                                |
|-------------------------|--------------------------------|
| Jina                    | : Farida Almasi Juma           |
| Tarehe ya Kuzaliwa      | : 7-6-1980                     |
| Umri                    | : miaka 22                     |
| Mahali pa kuzaliwa      | : Voi                          |
| Jinsia                  | : mwanamke                     |
| Hadhi ya ndoa           | : Nimeolewa/kapera             |
| Nambari ya kitambulisho | : 12345678                     |
| Uraia                   | : Mkenya                       |
| Lugha                   | : Kiswahili, Kingereza, Kikuyu |
| Anwani ya kudumu        | : S.L.P. 1600, Voi             |
| Barua pepe              | : Farial@yahoo.com             |
| Simu tamba              | : 9876543210                   |

#### **ELIMU**

Chuo Kikuu cha Maseno (Shahada ya Uhasibu)  
Shule ya upili ya Shimoni (Shahada ya KCSE)  
1978-1987                      Shule ya Msingi ya Umazi (shahada ya KCPE)

#### **TAJRIBA**

Mpaka sasa                      Mhasibu katika shule chekechea ya Mtakatifu Yohana

## **HABARI ZA ZIADA**

### **URAIBU**

**Kusoma vitabu vya sarufi na fasihi**

**Kutembelea wajane, mayatima na wagonjwa**

**Kuandika mashairi**

### **AZIMIO LANGU**

**Kupaa kitaaluma kwa kuendeleza masomo yangu hadi kiwango cha uzamifu**

**Kuwa mhasibu bora zaidi nchini kwa matendo na kuwapa wananchi huduma za kufaa**

### **WAREJELEWA**

**Profesa Hassan Muoso,**

**Chuo Kikuu Kenyatta,**

**S.L.P.43844,**

**Nairobi.**

**Maimuna Njavu Mukota,**

**Shule ya Upili ya Alliance,**

**S.L.P. 1 234,**

**Nairobi.**

## **Kumbukumbu**

Maelezo kuhusu yaliyojadiliwa na kuafikiwa katika mkutano.

### **Muundo**

Kichwa (kumbukumbu za mkutano wa kamati/jopo gani, uliofanyika wapi, tarehe gani, saa ngapi hadi gani na majira)

Waliohudhuria (mwenyekiti, katibu, mweka hazina, wanakamati)

Waliotuma udhuru kwa kutohudhuria

Waliokosa kutuma udhuru wa kutohudhuria

waalikwa

Ajenda

Kufunguliwa kwa mkutano (KUMB 3/2009)

Kufunguliwa kwa mkutano, mwenyekiti kuwakaribisha na kuwashukuru waliohudhuria na kumwomba ... aongoze kwa maombi.

Kusoma na kudhibitisha kumbukumbu za mkutano uliotangulia

Kusomwa na katibu, aliyependekeza na aliyedhibitisha.

Masuala yaliyotokana na kumbukumbu hizo

(a) KUMB 8/2008 ununuzi wa miti

Shughuli nyinginezo

Kufunga mkutano (KUMB 7/2009)

Mkutano uliisha saa ngapi, maombi yaliongozwa na nani, na mwingine ukapangwa kuwa wa siku gani.

Maneo kama walikubaliana, waliafikiana, alipendekezwa, ilisemekana, waliambiwa, ilionelewa ni bora, walishauriwa, ilidaiwa, aliomba, n.k.

## **THIBITISHO**

KATIBU TAREHE..... SAHIHI .....

MWENYEKITI TAREHE ..... SAHIHI .....

## **Ripoti**

Maelezo kuhusu mtu, kitu au tukio

### **Ripoti ya Kawaida**

Swali huanzia kwa Wewe kama katibu wa chama...'

## **Muundo**

Kichwa (ripoti ya kamati/jopo gani)

Utangulizi (maelezo mafupi ya jumla kuhusu chama)

Shughuli za chama (i, ii, iii)

Hitimisho (matumaini, mwito kwa wengine wajiunge, wajitahidi)

Ripoti imeandikwa na (jina, cheo/katibu, sahihi, tarehe)

### **Ripoti Maalum**

Kichwa (ripoti ya jopo la kutathmini usalama barabarani)

Utangulizi/Hadidu za rejea (ripoti ilihitajika na kamati gani, uchunguzi ulifanywa

kubainisha nini, matokeo kuelezewa chini pamoja na mapendekezo kutolewa)

Jopo (majina na vyeo vya wanajopo waliohusika)

Utaratibu/ hatua za utafiti (wanakamati walifanya nini (kamati iliwahoji...ilifanya

ukaguzi wa magari, iliwapa baadhi ya wasafiri hojaji wakajaza, ilipiga picha za video, mashauriano)

Matokeo (kamati iligundua kuwa: (a)

Mapendekezo (suluhisho la shida)

Hitimisho (ripoti imeandikwa na, sahihi, jina, cheo/katibu, tarehe 21 Machi 2011.

## **3. UTUNGAJI WA/INSHA ZA KISANII**

michezo ya kuigiza

hadithi fupi

mashairi

mafumbo

vitanza ndimi

## **USHAIRI**

### **Istilahi za Kishairi**

arudhi

sheria za jadi zzinazofuatwa na watunzi wa mashairi:

kugawa shairi katika beti

beti kugawika katika mishororo inayolingana kiidadi

mishororo kugawika katika vipande

mishororo kuwa na mizani zinazolingana kiidadi (urari wa mizani)

kuwa na vina vya kati na vya mwisho vinavyotamkika kwa namna sawa (urari wa vina)

mtoshelezo wa beti au beti kutoa wazo kamili

bahari

aina tofauti tofauti za mashairi k.m. ukara

ubeti/beti

kifungu katika shairi kinachojitosheleza kimaana

mshororo

mstari katika ubeti

mwanzo

mshororo katika ubeti

mloto

mshororo wa pili katika ubeti

mleo

mshororo wa tatu katika ubeti

kimalizio

mshororo wa mwisho ambao haurudiwi katika kila ubeti

kibwagizo/mkarara/kipokeo/kiitikio

mshororo wa mwisho ambao hurudiwarudiwa katika kila ubeti na hubeba maudhui au kiini cha shairi.

kipande/mgao

sehemu katika mshororo ambayo huonyeshwa na koma na huwa na kina ukwapi

kipande cha kwanza katika mshororo

utao

kipande cha pili katika mshororo

mwandamizi

kipande cha tatu katika mshororo

mizani

silabi zinazotamkika katika mishororo

urari wa mizani

kuwepo kwa idadi sawa ya mizani katika mishororo

kina/vina

silabi zinazotamkika kwa namna sawa zinazopatikana katikati na mwishoni mwa sentensi.

urari wa vina/vue

kuwepo kwa silabi zinazotamkika kwa namna sawa

## **Aina za Mashairi**

mashairi la arudhi/ushairi wa kijadi

Ambayo huzingatia sheria za jadi za utunzi wa mashairi.

mashairi huru

Ambayo hayazingatii sheria za jadi za utunzi wa mashairi.

## **Mashairi ya Arudhi**

### **Aina**

tathmina (mshororo mmoja katika kila ubeti)

tathnia (miwili)

tathlitha (mitatu)

tarbia (minne)

takhmisa (mitano)

tasdisa (sita)

ushuri (kumi)

### **Bahari**

mtiririko (mfanano wa vina vya kati na vya mwisho katika shairi zima)

ukara (vina vya mwisho kufanana na vya kati kutofautiana)  
 ukaraguni (vina vya kati na vya mwisho kutofautiana katika shairi zima)  
 kikwamba (mishororo kuanza kwa neno fulani katika shairi zima)  
 pindu (neno au maneno mawili ya mwisho ya kila mshororo kutumiwa kuanzia  
 mshororo unaofuata) k.m. kicha changu wachezea. Wachezea kichwa changu.  
 Tenzi/tendi (mgao mmoja, kina kimoja)  
 Mathnawi (migao miwili, vina viwili)  
 Ukawafi (migao mitatu, tumbuizo 8,8,8)  
 Ngonjera (majibizano)  
 Malumbano (kujinaki/kuonyesha ugwiji akimdunisha mshairi mpinzani ili kutaniana)  
 Msuko (mshororo wa mwisho mfupi kuliko inayotangulia)  
 Sakarani (mchanganyiko wa bahari)  
 Dura mandhuma (kauli/swali katika ukwapi na mjalizo/jibu katika utao k.m. shida  
 zikishinda, hazishindiki. Unalolipenda, halipendeki. Unapopaenda, hapaendeki)  
 Gungu (mizani 12, kina kimoja cha mwisho)  
 Upeo (mishororo inayozidiana ki mizani)  
 Kikai (mizani 12, 4:8 au 8:4, hakuna ulinganifu wa mizani katika ukwapi na utao)  
 Zivindo (hutoa maana tofauti za neno k.m.  
 Sumbila (kila ubeti una kimalizio tofauti na beti nyingine)

### **Muundo/Umbo/Sura ya Nje**

Kutaja idadi ya beti  
 Mishororo mingapi katika kila ubeti  
 Vipande vingapi katika kila mshororo-aina  
 Mpangilio wa mizani na jumla k.m. ukwapi 8, utao 8, jumla 16.

8 8

8 8

8 8

8 8

Mpangilio wa vina au kufanana, kutofanana katika shairi zima au vina vya mwisho  
 kufanana na vya kati kutofautiana-bahari  
 na ma  
 na ma  
 na ma  
 ka ba

### **Vina na Mizani**

8a 8b

8a 8b

8a 8b

8c 8b

Kibwagizo(linacho au halina. Kinakili kama kipo)

Majibizano (ngonjera)

Malumbano (majinaki)

### **Uhuru/Idhini za Kishairi**

kibali mshairi alichonacho kukiuka sheria fulani.

Inkisari (kufupisha ili kuwe na urari wa mizani na vina. Aghalabu huonyeshwa kwa matumizi ya ritifaa k.m. □sikate-usikate)

Mazda/mazida (kurefusha neno ili kuwa na urari wa mizani na vina)

Tabdila (kubadilisha tahajia ya neno bila kuzidisha au kupunguza mizani k.m. siachi-siati)

Utohozi

Kuboronga/kufinyanga sarufi (kubadili mpangilio wa maneno katika sentensi k.m. upesi jielimishe)

Kiswahili cha kikale/ujadi (mtima, ngeu, insi, mja)

Lahaja k.m. ficha-fita

Matumizi ya ritifaa

### **Lugha ya Nathari**

lugha ya kawaida na kimtiririko

Kutotumia koma au vipande

Kutumia maumbo ya kawaida ya maneno

Ubeti kutengewa aya moja

Kuondoa uhuru na kusanifisha lahaja na kikale

matumizi ya lugha/fani

matumizi ya maneno (kama yalivyotumiwa)

ujumbe

maudhui

dhamira

kusimanga, kusuta, kudharau, kusifu, kufunza, n.k.

### **Mashairi Huru**

## **Sifa/Mbinu**

urudiaji

wa neno (takriri neno)

wa kifungu (usambamba)

### **Umuhimu**

kusisitiza ujumbe

kutia ridhimu/mapigo fulani katika usomaji

mishata

mishtari ambayo haikamiliki. Mistari toshelezi ni mistari iliyokamilika.  
sehemu za beti kuingizwa ndani

### **Umuhimu**

ili kusisitiza

kuzifanya zionekane wazi

## **Ulinganishaji wa Shairi la Arudhi na Shairi Huru**

### **Kufananisha**

yote mawili ni sanaa ya ushairi

mishororo kupangwa katika beti

yametumia mbinu za lugha za namna moja

alama za kuakifisha zinazofanana

kufanana kimuundo

uhuru wa kishairi

### **Kutofautisha**

moja ni la arudhi jingine ni huru

mishata

sehemu za beti kuingizwa ndani

kuwa au kutokuwa na urari wa mizani

kuwa au kutokuwa na urari wa vina

tofauti kimaudhui

idadi ya beti

idadi ya mishororo katika beti

vipande

kutumia alama za uakifishi tofauti

uhuru wa kishairi

## **MASUALA IBUKA**

### **Magonjwa**

#### **Aina**

malaria  
mafua  
macho  
ngozi  
meno  
kifua kikuu  
homa ya mapafu  
kifaduro  
zinaa (kaswede/syphilis)  
kipindupindu  
homa ya matumbo  
homa ya mapafu  
shinikizo la damu  
ugonjwa wa moyo  
matumbwitumbwi/machapwi  
saratani  
utapia mlo  
ukambi/surua  
tetewanga  
homa  
malale

### **Jinsi ya Kujikinga na Magonjwa**

Kula chakula chenye virutubisho vyote na madini  
Kutotumia chumvi, sukari au mafuta mengi  
Kufanya mazoezi  
Kupimwa mara kwa mara  
Kupika vyakula vizuri  
Kunawa mikono na macho  
Kuchemsha maji au kuyatia dawa kabla ya kuyanywa  
Kutozini au kutumia kinga

Chanjo kwa watoto

Kutochangia vifaa kama vitana na nyembe na mavazi ili kujikinga na magonjwa ya ngozi.

Kulala ndani ya neti iliyotiwa dawa

Kufyeka nyasi karibu na nyumba na kutupa mikebe iliyo na maji

Kuweka dawa kwenye vidimbwi ili kuua mbu

Kutotumia vileo kama vile pombe na sigara

Kuzuia kunyeshewa na mvua na kuvaa mavazi mazito wakati wa baridi au usiku

Kukohoa au kupiga chafya mtu akiwa ameziba pua na midomo na kutotema kikohozi  
ovyo

Kutubu dhambi, kujua Mungu na kuomba kwa afya ya kiroho

## **Ukimwi**

Ugonjwa unaosababishwa na virusi vya HIV unaofanya mwili kupungukiwa na kinga  
dhidi magonjwa.

## **Njia za Maambukizi**

Uzinzi, ubakaji au ulawiti

Tohara ambapo ngariga anatumia kisu kimoja kwa watahiriwa wote

Kuchangia vifaa vyenye ncha kali k.v. nyembe, vinyoleo n.k.

Utumiaji wa sindano moja na vifaa vya upasuati ambavyo havijatiwa dawa au kutokoswa  
ili kuua viini

Wanawake kuambukiza watoto wakijifungua

Kuongezewa damu ambayo haijapimwa au haijapimwa vizuri.

Utumiaji wa dawa za kulevya kwa kujidunga kwa sindano moja

Ulevi kumfanya mtu kupotewa na utambuzi kisha kufanya ngono na mtu  
aliyeambukizwa.

Kubusu mtu aliye na virusi ukiwa na vidonda kinywani

Wakati wa ajali watu walio na viini wanapojeruhiwa na kutokwa na damu na inafikia  
majeraha katika miili ya wasio na hivyo viini

## **Dalili**

Kukohoa kwa muda mrefu

Kuendesha kwa muda mrefu

Kupoteza hamu ya kula

Kukonda au kupoteza uzani wa zaidi ya kilo 10 kwa muda mfupi

Mwili kudhoofika/unyonge

Kunyonyoka nywele  
Jipu Imwilini  
Mwasho mkali katika ngozi  
Vidonda kinywani na kooni  
Homa na kutokwa na jasho jingi usiku  
Magonjwa ya kifua kikuu na homa ya mapafu  
Saratani ya ngozi  
Kuvimba shingoni  
Utaahira wa akili k.v. kusahau na kutokumbuka mambo

### **Madhara**

Jamaa kuathirika kisaikolojia wakiona mtu wao akiteseka na ugonjwa  
Vifo kwa kuzidiwa na ugonjwa  
Huzuni baada ya mgonjwa kuaga dunia  
Watoto kuachwa wakiwa mayatima baada ya wazazi kufa  
Gharama kubwa ya kugharamia matibabu  
Unyanyapaa/kutengwa/kubaguliwa  
Ndoa kuvunjika kutokana na lawama  
Ubakaji wa watoto wa kike ili kujitakasa  
Kuathiri uchumi wa nchi pesa nyingi zinapotumiwa kununulia dawa za kupunguza makali  
hata za kifua kikuu  
Serikali kupoteza wataalamu iliyogharamia elimu yao kulazimika kuajiri wataalamu  
kutoka nje kwa gharama ya juu sana

### **Jinsi ya Kujikinga**

Kutofanya zinaa kabla na nje ya ndoa  
Walioambukizwa kutumia dawa za kupunguza makali (A.R.Vs)  
Aliyebakwa kupewa dawa za A.R.V kabla ya saa 72  
Kuwapa mama waja mzito wenye virusi dawa kabla ya kujifungua kuinga mtoto  
Ngariba kutotumia kisu kimoja kwa watahiriwa wote  
Kutumia sindano mpya hospitalini na matumizi ya dawa za kulevya  
Kupima damu vizuri kabla ya kuwaongezea wagonjwa  
Kupimwa kabla ya ndoa na mara kwa mara ili kujua hali ili kujikinga dhidi ya  
maambukizi au kujitunza kama mtu ameambukizwa  
Kutumia mipira

Walioambukizwa kutofanya mapenzi bila kinga ili wasipate virusi aina tofauti na sugu au  
magonjwa mengine ya zinaa

Kula chakula vinavyofaa na kufanya mazoezi

Kupata matibabu wakati ufaao mtu anapougua magonjwa mengine

Kumjua Mungu ili kumwamini na kumtumainia ili kuondoa uoga na mahangaiko na  
hivyo kumwezeha mtu kuishi siku zaidi

## **Unyanyasaji/Udunishaji wa Wanawake na Utamaduni/Taasubi ya**

### **Kiume**

Kutorithi mali

Wanawake wajane kunyang'anywa mali na kufukuzwa

Ndoa za wake wengi (uke wenza)

Kupata watoto wengi

Kurithi wanawake

Kupashwa tohara

Kutawishwa au kunyimwa uhuru wa kutoka

Kutoelimishwa eti kwa akiolewa hatafaidi familia, atapanda wanaume vichwa au atakuwa  
malaya

Ndoa za mapema/lazima zinazosababisha kukatiza elimu yake (mahari haiwezi  
kurudishwa)

Kulazimishwa kuolewa na mtu asiyempenda

Kunyimwa haki ya kusema

Kupigwa na kutusiwa

kubakwa

Kutalikiwa

Wanaume kutokuwa waminifu kwao hata kuwanyima mahitaji na kuwapa mahawara zao

Wanaume kupuuza majukumu ya kukimu familia

Ubadhirifu wa wanaume na hali wake zao ndio walifanya kazi za kupatia hizo pesa

Kubughudhiwa

Kulaumiwa mtoto akikosekana hata mke mwingine kuolewa

Mahali pa mwanamke kuwa nyumbani au haruhusiwi kufanya kazi ofisini au kuongoza

Kulazimishwa kuvaa mavazi aina fulani na kukatazwa kuvaa aina mengine

Kufanyishwa kazi za nyumbani kama mtumwa

Kudhibitiwa na wanaume zao kwa sababu ya vivu.

Kunyimwa ajira kwa vile akipata mimba atajikokota kazini na atahitaji likizo baada ya kujifungua.

Ajira ya mtoto wa kike ambapo anafanyishwa kazi ya sulubu na kupewa mshahara duni

### **Suluhisho**

Hatua kali za kisheria kwa wanaowapiga, wanaowabaka na wanaotekeleza mila ya tohara na ndoa za mapema

Kufanya kampeni dhidi ya mila zinazochangia udunishaji wa wanawake

Kuwashauri watoto wa kike badala ya kuwapasha tohara

Kuanzisha makao ya watoto wa kike wanaotishiwa na mila mbaya

Kumwelimisha mwanamke kuhusu haki zake

Kuhimiza wanawake kupigania haki zao

Serikali kutenga pesa za kuelimisha watoto wa kike ili kuwapa uwezo wa kiuchumi kwani wengi hunyanyaswa kutokana na umaskini na ujinga.

Mashirika ya kutetea haki za wanawake kama FIDA na Maendeleo ya Wanawake.

Hazina ya kutoa mikopo kwa makundi ya wanawake k.v. K.W.F.T

Kuwapa wanawake nafasi sawa za ajira na katika uongozi.

Kupunguza alama ambazo wasichana wanazopaswa kufikisha ili kujiunga na vyuo vya elimu ya juu.

Kubuni sheria za kuwawezesha kumiliki mali

### **Jinsi Wanaume Wanavyodhulumiwa**

Kupigwa

Kuchomwa kwa maji moto

Kukatwa sehemu nyeti

Wanawake kutokuwa waminifu kwao

Kutusiwa

Kutofuliwa nguo

Kunyimwa chakula

Kunyimwa unyumba kama njia ya kulipiza kisasi au kumwadhibu

Kufanyishwa kazi fulani k.v. kufulishwa nguo na kupikishwa mke akiwepo hata mbele ya wageni

Kuzomewa/ kugombezwa

Kunyimwa pesa kama hana ajira

### **Ufisadi**

Uovu, ubaya au uharibivu.

## Aina

Wanafunzi kudanganya katika mtihani

Kufanyiwa mtihani na watu wa nje

Kutoza mwanafunzi wa kidato cha kwanza pesa au chakula kama nyama ili kuwalinda.

Kujipakulia chakula kingi.

Waalimu wakuu kuitisha hongo ili kuruhusu wanafunzi wajiunge na shule zao

Kupita wengine katika foleni wanapokwenda kupata chakula au chai hata benki

Kurudishiwa bakaa/chenji nyingi dukani na kutoirejesha kwa muuza duka.

Kuokota pesa njiani na kutoulizia ni za nani

Kughushi stakabadhi za mtihani, hati za umiliki shamba

Kunakili kanda za muziki za wengine na kuziua

Waajiri kuajiri watu wa familia zao au makabila yao

Daktari kuitisha hongo ili amhudumie mgonjwa

Polisi kuitisha hongo ili aruhusu magari ya huduma kwa umma yasiyofaa kupita

Kutohoa maziwa au kuyaongezea maji ili yawe mengi

Wenye maduka kuuza bidhaa kwa bei ghali

Kuuza bidhaa kama sukari, nyama, nafaka, gesi na mafuta ya petroli ambazo hazijitimiza  
uzani unaotakikana

Madereva wanaoendea mafuta ya petroli kuuza kiwango fulani cha hayo mafuta na  
kuongezea ya taa au diseli

Kuuzia watu dawa bandia zisizotibu magonjwa

Ulanguzi wa dawa za kulevya

Kuiba pesa kwa kutumia risiti bandia au kufuruisha bei za bidhaa ili pesa zilizo juu  
wahusika wagawane

Kutoa ushahidi wa uongo

Kunyang'anya wajane na yatima mali zao

Uporaji wa mali ya umma k.v. nyanja za kuchezea watoto na misitu

Hakimu kuchukua hongo aididimize kesi

Madaktari kutoza wawele ada ya juu hata kuwafanyia upassuaji wasiouhitaji ili wapate  
pesa.

Wafanyakazi wa halmashauri za miji kujificha wanapomwona mtu akiegesha gari ili  
wadai anakwepa kulipa ada ya uegeshaji ili wahongwe au walikokote gari wapate  
pesa zaidi.

## **Sababu Ya Watu Kuushiriki Ufisadi**

Tamaa ya kutajirika

Kutofahamu madhara/matokeo yake

Kukosa njia za kukimu mahitaji

Mishahara au mapato duni yasiyomwezesha mtu kukimu mahitaji yake au ya familia

Kutotosheka kwa kile mtu alichonacho

Hofu ya kupata hasara au kukosa ajira

Kutomjua mungu hivyo hawana imani

Kuzugwa au kutekwa nyara kimawazo na kuwa mtumwa na shetani

Wengine hulichukulia kama jambo la kawaida tu au hali ya maisha

Imani kuwa siku hizi mtu hawezi kupata chochote bila kutoa hongo

## **Madhara**

Vifo kutokana na ajali barabarani au kutotibiwa bila hongo

Majeruhi wa ajali za ajalini wengine hulemaa wasiweze kujifanyia kazi zao

Kufutiliwa kwa matokeo ya mtihani

Kufukuzwa shuleni au chuoni

Umaskini kutokana na utoaji hongo ya pesa nyingi kisha kutopata kazi na ununuzi wa bidhaa kwa bei ghali

Kushuka kwa viwango vya elimu wasiohitimu ipasavyo wanaporuhusiwa kujiunga na shule ama vyuo fulani

Kushuka kwa viwango vya huduma kwa umma kutokana na kuajiriwa kwa watu ambao hawajahitimu vizuri.

Afisi za serikali kuchomwa wafisadi wakijaribu kusitiri ushahidi wa ufisadi

Nchi kurudishwa nyuma kiuchumi na kimaendeleo kutokana na pesa za miradi au ambazo zingewekezwa katika vitega uchumi kuporwa

Kupoteza ajira baada ya kufutwa kazi kutokana na ufisadi

Familia kuteseka baada ya kupoteza ajira

Kufungwa jela kwa wanaopatikana na kosa la ufisadi

Uharibifu wa mazingira na madhara yanayoendana nao kutokana na ufyekaji wa misitu

Kudidimiza haki pale kesi inakatwa vibaya kutokana na hongo hata asiye na makosa aweza kufungwa

Viongozi wafisadi katika mashirika na asasi kupoteza nyadhfa

## **Suluhisho/Njia za Kuukabili Ufisadi**

Hatua kali kisheria kwa wafisadi

Kulipa wafanyakazi mishahara mizuri  
Kuelimisha kuhusu madhara ya usisadi  
Kufuta kazi wafisadi  
Kunyang'anywa pesa au mali walizopata kifisadi  
Watu kutangaza mali zao k.v. kwa kujaza fomu kudhihirisha hayo  
Shirika la kukagua vipimo na ubora wa bidhaa  
Majina ya wafisadi kutangazwa hadharani  
Ukaguzi wa hesabu za matumizi ya pesa katika asasi za serikali  
Shirika la kupambana na ufisadi  
Kufumania wafisadi  
Kupiga picha kwa kamera ya video wafisadi k.v. polisi wakichukua hongo  
Kujifunza kutosheka kwa kile mtu alichonacho na kuishi maisha ya kiwango chake.  
Kuarifu polisi au shirika la mkupambana na ufisadi kuhusu visa vya ufisadi  
Kumjua na kumcha Mungu

### **Dawa za Kulevya/Mihandarati**

Dawa ambazo huathiri utendakazi wa mwili.

### **Sababu za Kutumiwa**

Masurufu au kuwapa vijana pesa nyingi za matumizi  
Kujipa burudani  
Shinikizo la rika kwa vijana  
Ukosefu wa ushauri/kutojua madhara  
Matangazo ya biashara  
Shida k.v. ukosefu wa ajira na mahitaji ya kimsingi  
Marafiki wabaya  
Kukaa katika mazingira zinamotumiwa  
Malezi  
Kuvunjika kwa ndoa  
upweke  
Kujitoa haya k.m. makahaba  
Shida kazini  
Kudanganywa zina manufaa k.m. kumpa mtu nguvu ya kufanya kazi au kuerevusha  
Kujipa hisia za kuwa huru na ujitambuaji

### **Madhara**

Magonjwa k.v. saratani na ya zinaa

Vifo kutokana na ajali, magonjwa au dawa zenyewe

Kuiba ili kupata pesa za kununulia dawa za

Ubakaji

Hufilisi watu kwa kutumia pesa nyingi hata kuuza au kuzikodisha mali zao ili

kuzigharamia

Jamaa kuathirika kisaikolojia wanapoona mwenzao akiKushindwa kuendelea na masomo.

Visa vya ubakaji.

Kupotoka kimaadili k.m. kuwa mwenye matusi, kupiga wengine, kuwa mgomvi hata  
mzinifu.

Kuwa mchafu kama fungo k.m. kutooga, kutofua nguo, kutochanua nywele n.k.

Kuhisi mambo yasiyokuwepo (hallucination).

Wengine kushindwa kuolewa na kutoweza kupata watoto k.m. watumiaji wa miraa.

Kuvunjika kwa ndoa kutokana na kupiga mke, kutumia pesa vibaya.

Kufutwa kazi k.m. kutokana na ulevi.

Wazimu

Uhalifu

Jamaa ya mtumizi kuteseka ikimwona mwenzao akiangamia kutokana na kuzitegemea  
dawa za kulevyo

Mhusika huathirika kimwili na kisaikolojia

Huathiri ukuaji wa mwili na akili

Wazimu

Huathiri uwezo wa kufikiri kwa kuua seli za ubongo

Hufanya mtu kupotoka kimaadili k.m. upyaro, vita, uchoyo, uzinifu

Kuvunjika kwa ndoa

Kufukuzwa shuleni

Kufungwa jela

Kuzaa watoto ambao hawajatimiza uzani wa wastani

Kufa kwa neva na viungo kukatwa

### **Suluhisho**

Kuelimisha watu kuhusu madhara ya dawa za kulevyo

Watu kumjua Mungu

Matibabu ya kurekebisha watumwa wazo

Kujitenga na marafiki wabaya

Kutoingia katika mandhari zinamotumiwa  
Maelekezo kuhusu dawa za matibabu kufuatwa ipasavyo  
Kutotumia dawa za matibabu kwa matumizi mengine yasiyo ya kutibu  
Ukaguzi wa wageni na mizigo katika viwanja vya ndege  
Hatua za kisheria kwa walanguzi, wauzaji na watumiaji  
Kuongeza nafasi za ajira  
Kukomesha matangazo ya biashara ya dawa hizo  
Kuandika matahadharisho katika chupa na pakiti za vileo

## **Uhalifu/Utovu wa Usalama**

### **Chanzo**

Umaskini kusababisha wizi na uisadi  
Dawa za kulevya kusababisha wizi au kubaka  
Marafiki wabaya  
Malezi mabaya  
Malezi mabaya k.m. mtoto akiiba na kupelekea wazazi, wazazi hawamuulizi alikotoa vitu hivyo.  
Tamaa ya mali kufanya watu kuiba, kushiriki ujisadi, n.k.  
Hasira au kushindwa kujidhibiti kusababisha kumpiga na kumuumiza mtu hata kumuua  
Tamaa kubwa au uchu kusababisha ubakaji.  
Chuki na wivu huweza kusababisha mauaji

### **Suluhisho**

Hatua kali za kisheria  
Kuongeza askari kwani idadi yao ni dogo ikilinganishwa na raia  
Kuunda vikundi vya kujilinda  
Vituo vya polisi kuongezwa  
Vitu vya thamani kuwekwa mahali salama k.m. benki  
Kutotembea nyakati za usiku  
Kutoendea mahali kusikofaa k.v. vichochozoni  
Kuweka ua na lango  
Mavazi yanayofaa kuzuia ubakaji  
Kutoa mafunzo ya kujikinga  
Nambari za simu za dharura za kuripotia uhalifu  
Kumjua Mungu

Kuongeza nafasi za ajira

## **Haki za Binadamu**

Kuishi

Kuingiliana/kutangamana

Uhuru na usawa

Elimu

Makazi

Afya

Kiwango cha kurithisha cha maisha

Chakula

Kuabudu

Ajira ya watoto

Kufanya kazi

Kumiliki mali

Kutunzwa uzeeni/ hifadhi ya jamii/wasio na uwezo

Kupiga kura

Kutobaguliwa

Kutoteswa kuminya habari

Uhuru wa kuongea/usemi

Kutembea na kuishi popote

Kesi kuendeshwa kwa haki

Kujitetea

Kuoau kuolewa na unayemtaka

Utulivu k.m. mtoto au mke asipigwe ama kuteswa

Huduma za matibabu

Jina na utaiifa wakati wa kuzaliwa

Mtoto mlemavu apewe huduma maalum

Alindwe kutokana na mateso, kazi ya sulubu na kuhusishwa vitani

Alindwe dhidi ya mila na tamaduni zisizofaa

Haki ya kupata burudani

Haki ya faragha/ kuhifadhi siri zake

Asiajiriwe

asiteswe

## **Jinsi ya kuwalinda na kuwatunza watoto**

Sheria kubuniwa za kuwalinda  
Hatua kali kisheria kwa wanaodhulumu watoto  
Shirika la kupigania haki za watoto  
Makao ya watoto wanaokimbia wa dhuluma  
Hazina ya wizara na maeneo bunge ya kufadhili watoto maskini (bursary)  
Watoto kuelimishwa kuhusu haki zao  
Kuelimisha wananchi kuhusu umuhimu wa kulinda mtoto  
Elimu ya bure ili watoto maskini wafaidi  
Shule maalum kwa watoto walemavu  
Wananchi kuchanga kusaidia watoto maskini  
Makanisa kusaidia watoto yatima  
Shule kuwapa watoto maskini ufadhili

## **Mazingira**

Hali au mambo yanayomzunguka kiumbe katika sehemu anakoishi.

### **Jinsi Yanavyoharibiwa**

Kufyeka misitu ili kupata mahali pa makazi ama kulima  
Kufuga mifugo kupita kiasi  
Kutupa taka ovyoovyoo  
Moshi kutoka katika magari na viwanda huchafua hewa  
Dawa na mbolea za kemikali za kilimo huchafua udongo na maji.  
Migodi kuacha mashimo ardhini ambayo hujaa maji na kuwa hatari kwa binadamu na kizalio cha mbu.  
Kelele za vyombo vya mziki, viwanda, honi za magari na ndege mafuriko kuchanganya choo pamoja na maji safi  
Taka kutoka nyumbani na viwandani kuelekezwa mitoni.

### **Madhara**

Ongezeko la joto duniani  
Mvua za gharika  
Uhaba wa mvua  
Ukame na njaa  
Uhaba wa maji  
Kufa kwa wanyama wa majini kama samaki

Magonjwa na vifo kutokana na kuathiriwa na maji machafu

Magonjwa ya mapafu kutokana na hewa chafu

### **Suluhisho**

Kupanda miti kusiko na miti na kule misitu imefyekwa

Elimu kuhusu madhara ya kuharibu mazingira na jinsi ya kuyatunza Uhaba wa maji.

Kukagua viwabda na hatua za kisheria kama vinavyoachilia taka katika mazingira

Kutumia samadi badala ya mbolea za kemikali na dawa za kiasili kuua wadudu katika mimea na mifugo

Kutaifisha misitu

Askari wa kulinda misitu

Kutumia kawi mbadala na ambazo hazichafui mazingira k.v. kutokana na maji na jua

Mashimo na mapipa ya kutupa taka

Kuweka mifugo kulingana na eneo la malisho

Kutolima kando ya mito

Kutia choo cha binadamu dawa kabla ya kukiachilia mitoni

Kutumia magari ya umma

Kutumia taka kama malighafi na kutumia vile vitu vyaweza kutumika tena

### **Usalama Barabarani**

#### **Vyanzo vya ajali**

Madereva kutohitimu vizuri

Magari mabovu

Kutotii sheria za barabarani

Njia mbovu

Kubeba abiria na mizigo kupita kiasi

Kuendesha magari kwa kasi

Waabudu shetani kusababisha magari kupoteza mwelekeo

Kupita magari mengine bila uangalifu

Ulevi

Wenda miguu kutokuwa waangalifu wanapovuka barabara

Kutodhibiti usukani vizuri

Uchovu kusababisha usingizi

Dawa za matibabu

Abiria kutolalamika au hata kumwambia dereva aendeshe kwa kasi wafike haraka

Kuchanganyikiwa

### **Suluhisho**

Hatua za kisheria kwa wakiukaji kanuni za barabarani

Kuondoa polisi wafisadi barabarani

Kukarabati barabara

Ukaguzi wa magari ili kuhakikisha yafaa kuwa barabarani

Kufunza madereva upya

Mikanda au mishipi ya kujifunga kuzuia kujeruhiwa vibaya na vifo ajali ikitokea

Kuweka vidhibiti mwendo

Vifaa vya kutambulia madereva walevi na kasi ya magari

Uangalifu wakati wa kupita magari mengine

Kuwa mwangalifu wakati wa kuvuka barabara

### **Sayansi na Teknolojia**

Uvumbuzi wa umeme unaotumiwa kuangazia na kuendesha vyombo vingi

Matibabu kuwezesha watu kuishi kwa muda mrefu k.m. dawa,chanjo, upasuaji,

upachikwaji viungo, miale ya kutibu saratani, n.k.

Kurahisisha na kuharakisha usafiri k.m. magari, pikipiki, ndege, k.m.

Kurahisisha na kuharakisha mawasiliano kunakosaidia wakati wa dharura k.m. rununu,

mtandao, nukulishi, n.k.

Upashaji wa habari kuwezesha kupata habari kutoka kote duniani k.m. satalaiti, mtandao,

radio, runinga, n.k.

Utengenezaji bidhaa viwandani kuharakishwa kutokana na mitambo inazoendesha na

tarakilishi

Mimea na mifugo wanaokomaa haraka na walio na mazao mengi

Roketi inayowezesha kwenda katika mwezi na sayari nyingine

Silaha kama bunduki za kupambana na maadui na wahalifu

Burudani bora k.m. sidi, video, mtandao, n.k.

### **Madhara**

Uavyaji mimba

Mauaji ya huruma

Tishio la dunia kuangamia kutokana na silaha za nuklia na viini vinavyotengezewa

maabarani

Uhalifu kuongezeka kutokana na wingi wa bunduki, simu na mtandao

Vyakula kutokana na mimea ina mifugo iliyokuzwa kisayanzi kudhuru afya  
Wizi wa viungo vya mwili hata kuhasiwa bila hiari  
Ajali za barabarani na za ndege zinazoua watu wengi  
Upotoshaji kimaadili kama vile filamu chafu katika mitandao na sisi  
Kutumia vijusi kutengenezea viungo  
Ongezeko la joto duniani kutokana na uchafuzi wa hewa  
Ugaidi kutokana unaotekelezwa kwa mabomu

## **Simu za Rununu**

### **Faida**

Kurahisha na kuharakisha mawasilano  
Kupunguza gharama za usafiri  
Mtandao huelimisha na hufahamisha habari  
Kutuma pesa  
Kuweka pesa/akiba  
Burudani k.m. nyimbo, michezo  
Kupiga nduru uhalifu unapotokeo  
Ajira kwa wauzaji na watengenezaji  
Ushuru kwa serikali  
Shajara, kalenda, kamera, kikokotozi

### **Madhara**

Burudani kusababisha ajizi  
Uhalifu  
Gharama kubwa hasa kuweka chaji na malipo kabla ya kutumia kuongea au mtandao  
Mtandao kupotosha kimaadili  
Hutoa miale ambayo yaweza kusababisha saratani  
Kudanganya katika mitihani  
Kufungwa jela kutokana na arafa za vitisho na matusi

## **Runinga/magazeti**

Burudani  
Habari  
Ajira kwa wanahabari na watangazaji  
Matangazo ya biashara  
Kufunza maadili k.m. michezo ya kuigiza na vichekesho.

Kutuwezesha kufahamu sehemu nyingine za nchi na dunia

Kuelimisha k.v. vipindi vya fasihi

Utalii

Kuangazia sehemu na watu wenye shida

Kukuza lugha

Kukuza uzaleno

### **Madhara**

Ajizi

Kupotosha kimaadili

Filamu ziazohimiza watu kuwa wazinifu.

Matangazo ya vileo

Kuenezea chuki na propaganda

Kuiga utamaduni wa kigeni usiofaa k.v. mavazi, talaka

Gharama ya kununulia

Kutopata muda wa kushauri watoto na kuomba

Wanafunzi kutosoma jioni

Mke na mume kutoongea kujadili mwelekeo wa familia

Wanaume kuchelewa kurudi nyumbani usiku wakitazama mpira

Migogoro kwa kutaka kutazama vipindi tofauti

Kelele na usumbufu kwa waliolala

### **Utalii**

hali ya kusafiri mbali ili kuvinjari au kufurahia mandhari

### **Faida**

Fedha za kigeni

Ajira katika hoteli, udereva, n.k.

Uhifadhi wa mazingira

Kuboreshwa kwa miundo msingi

Mapato kwa serikali kutokana na ada ya kuingilia mbugani na kodi za mikahawa

Amani na maelewano nchini na duniani

Kuhifadhi mila na tamaduni zetu

Kupa nchi umaarufu duniani

Maeneneo kame kuweza kutumiwa ipasavyo kama kivutio chao

Soko kwa mazao ya kilimo

Kuwapa wauzaji vinyago mapato

### **Ubaya**

Magonjwa k.v. ya zinaa

Matumizi ya mihandarati

Tabia zisizofaa k.v. Usenge zinazovunja ndoa na kueneza magonjwa kama ukimwi

Upuuzaji wa miradi ya maendeleo serikali ikijengea watalii hoteli za kifahari na viwanja vya ndege ambavyo hutumika kwa nadra sana

Kusababisha watoto kuacha shule ili wawe wanawaelekeza wapate pesa

Kuhimiza mauaji wa wanyama kwa kununua pembe na ngozi

Kelele za magari yao husumbua wanyama na kukanyaga na kuharibu lishe yao

### **Jinsi ya kuvutia watalii zaidi**

Kudumisha usalama

Kuimarisha miundo msingi

Kutangaza nchi na vivutio nje

Kupunguza malipo katika hoteli za watalii

Kufahamisha wananchi kuhusu vivutio kupitia vyombo vya habari

Kuongezea wafanyakazi mishahara ili kuweka akiba waweze kuzuru maeneo yenye vivutio

Kuwapa wafanyakazi likizo ya kutosha

### **Umaskini**

#### **Suluhisho**

Kuongeza nafasi za ajira

Kutoa mikopo rahisi kulipa

Kupunguza bei ya pembejeo

Elimu ya bure

Kupigana na ufisadi

Upangaji uzazi ili kupunguza idadi ya watu

Bei bora ya mazao ya kilimo

Kazi kwa vijana

### **Ukeketaji**

#### **Sababu**

Kupunguza tamaa

Njia ya kukomaa

Mila na tamaduni

### **Madhara**

Kifo kwa kutokwa na damu sana

Uenezaji wa magonjwa

Shida wakati wa hedhi na kujifungua

Ndoa kuvunjika

Kibali cha kujiingiza katika myenendo isiyofaa

Utengano kati ya waliotahiriwa na ambao hawajatahiriwa -migogoro

Kuzua utabaka baina ya waliopashwa na wasiopashwa tohara

### **Suluhisho**

Hatua za kisheria

Elimu kuhusu madhara

Mawaidha kwa wasichana

Makao ya watoto

### **Njaa**

Kilimo cha unyunyizaji maji

Kupunguza bei za pembejeo

Njia bora za kuhifadhi mazao

Mimea na mifugo inayokomaa haraka

Utumizi wa samadi na mbolea

Kuelimisha wakulima kuhusu kilimo bora

Kutayarisha mashamba mapema

Serikali kununua mazao ya wakulima na kuyahifadhi

### **Dini**

#### **Uzuri**

Kufunza maadili

Kusaidia maskini

Kuanzisha shule na hospitali

Ajira kwa padri, kasisi n.k.

Kuandaa watu kwa maisha baada ya kifo

Kufariji/kuliwaza wenye dhiki

#### **Ubaya**

Tamaa ya pesa

Biashara

Ubakaji wa watoto

Kuuza uponyaji

Nyingine kutosaidia wenye shida

Vita/jihadi

Kuruhusu waovu bora watoe pesa

Kutoenda hospitalini

Kuendeleza maovu k.v. uzinifu, ushirikina, uabudu shetani, n.k.

### **Maasi ya vijana**

dawa za kulevya

shiniko la kikundi

filamu mbaya

kudhibitiwa kupita kiasi

kukosa nidhamu

malezi mabaya/udekezaji

kubomoka kwa msingi wa jamii

Ufukara kusababisha kujiunga na makundi haramu

Kukata tamaa

Kutumiwa vibaya na wanasiasa

### **Suluhisho**

Kujiondoa kundini

Kuimarisha uchumi

Kuwashauri vijana

Kujenga udhabiti wa jamii

Kuwaadhibu kulingana na makosa yao

Vijana kujisaka na kujikosoa

Vijana kumjua mungu

Uhuru wa kadiri

Uongozi bora

Malezi bora

Kuongeza nafasi za ajira

### **Umoja na Utangamano katika Familia**

Kuheshimiana  
Utiifu na unyenyekevu  
Kuwa na usemi  
Kuvumiliana na kusameheana  
Uaminifu na kuaminiana  
Kutochagulia watoto taaluma na wachumba  
Wazazi kutolazimisha watoto taaluma au kozi wasizotaka  
Kutumia pesa vyema bila ubadhirifu  
Kutopendelea na kulinganisha watoto kiuwezo  
kutotumia dawa za kulevya  
Kuomba pamoja  
wazazi kutopendelea watoto fulani  
Baba kutimiza majukumu yake ya kukimu jamii  
Kutodhibiti mke na watoto kupita kiasi  
Uadilifu  
Kushiriki kazi

### **Mambo yanayoathiri utaifa/umoja na utangamano/amani**

Ufisadi k.v. kuajiri watu kimapendeleo  
Ukabila  
Viongozi kueneza chuki  
serikali kutoakisi uwakilishaji wa taifa zima  
Usalama kukosekana  
Ukosefu wa ajira  
Matamshi mabaya ya viongozi  
Kupanda kwa gharama ya maisha  
Majanga ya kiasili  
Kutojenga miundo msingi kwa usawa  
Kupendelea maeneo fulani katika ugawaji wa raslimali  
Ukimbizi wa ndani kwa ndani  
Ubomoaji wa nyumba

### **Suluhisho**

Lugha ya taifa  
Kukabiliana na ufisadi

Usawa katika ugawaji wa raslimali  
Kuelimisha kuhusu umoja wa kitaifa  
Tamasha za kitamaduni  
Kutalii sehemu nyingine za nchi  
Ndoa za makabila tofauti  
Serikali ya muungano  
Viongozi wachochezi kuchukuliwa hatua kisheria

## **Matatu**

### **Faida**

Kurahisisha na kuharakisha usafiri  
Ajira  
Ushuru  
Biashara  
Huduma za dharura

### **Madhara**

Ajali  
Wizi  
Ufisadi wa polisi kuongezeka  
Kuongeza nauli ghafla  
Ujeuri wa madereva na mataniboi  
Kuchelewesha watu njiani

## **Magazeti**

Habari za taifa na kimataifa  
Kuelimisha k.m. kuhusu afya  
Kuburudisha k.m. vibonzo  
Matangazo ya biashara  
Ajira k.m. wahariri, wauzaji  
Mapato kwa serikali  
Kutangaza nafasi za ajira  
Elimu k.m. uchambuzi wa vitabu vya fasihi na mashairi  
Hutumiwa kufungia bidhaa

## **Ubakaji**

Sura mbaya

ulevi  
Ulemavu  
Unyonge wa kiakili  
Kushindwa kudhibiti jicho na tamaa za mwili  
Njaa ya kimapenzi  
Kisasi  
Kujihisi duni  
Kisomo duni  
Mavazi

### **Athari**

Waliobakwa huathirika kisaikolojia  
Kujikosea heshima na kujihisi mchafu  
Magonjwa ya zinaa  
Mimba zisizotakikana  
Vifo  
kujeruhiwa  
Kupoteza imani na wanaume/wanawake  
Kutengwa  
Kufungwa jela

### **3. UTUNGAJI WA KISANII**

Mashairi mepesi (huru/arudhi)  
Hadithi fupi  
Vitendawili  
Mafumbo/chemshabongo  
Vitanza ndimi  
Michezo ya kuigiza

### **Mambo ya Kuzingatia katika Uadishi wa Insha**

maagizo  
Usijibu swali usilolielewa  
Uandishi mzuri wa nambari ya swali unalofanya  
Kuandika vidokezi  
Kuandika kila hoja katika aya yake  
Kuanzia aya kwa njia tofauti

Lugha sahili

Miundo tofauti ya sentensi

maudhui

muundo

Kichwa kwa herufi kubwa, kipigwe mstari na kisizidishe maneni sita

Upatanisho/uwiano za kisarufi

Tahajia/hijai

Kuakifisha

Mtiririko

Uhalisi

tafsiri ya moja kwa moja k.m. kurudisha mlango, mguu wa gari, kutoa/kuweka nguo

Maadili (lugha na mawazo safi na mtazamo wa kusaidia taifa)

Urefu

Uasilia (utungo wako si kurejelea vitabu vya fasihi)

Usafi (mwandiko unaosomeka na ambao haujapigwapigwa mistari na kufutwa)

Tamathali za usemi

Msamiati na tamathali zinazokubalika wala si za kupachika. Usitumie msamiati wa  
kishairi k.v. mtima, ja, n.k.

Kutofupisha k.v. k.m., n.k., Bi.

Kutumia kistari ikiwa neno linaendelea katika mstari wa pili na kutokata silabi

Herufi f, u, i, j, m, l

Kutaja na kueleza kikamilifu

Kukamilisha maneno

Kutotenganisha sehemu za neno k.m. walilo zungumzia, walioenda

Kutounganisha maneno k.m. kwasababu, ni mimi

Mdokezo kuoana na maneno yako.

Usiongeze maneno kwenye dondoo la kumalizia.

Kutoweka dondoo ni kupotoka

Kusoma insha baada ya kuandika

#### **4. UANDISHI WAKAWAIDA**

##### **Ufahamu**

Kuelewa

Kuandika idadi ya hoja kulingana na alama

Hoja kwa muhtasari  
Andika hoja ulizo na uhakika nazo kwanza  
Kuorodhesha hoja kwa nambari wala si kistari  
Jibu lililokamilika  
Kutoa majibu kutoka katika ufahamu si fikra zako  
Maana za maneno kama yalivyotumiwa kwa muundo ule ule

## **Muhtasari/Ufupisho**

Kutoa mawazo makuu huku kiini cha taarifa kikidumishwa.

### **Hatua**

Andika nambari za aya  
Soma makala  
Elewa swali  
Andika mambo muhimu ukizingatia swali ukiondoa maneno yasiyo muhimu  
Usibadilishe chochote hata kama unatakiwa kutumia maneno yako  
Andika hoja kikamilifu  
Andika nakala safi ukizingatia mtiririko  
Epuka viunganishi vingi  
Zingatia idadi ya maneno uliyopewa  
Zingatia kanuni za uandishi  
Piga mshazari nakala chafu

## **Matumizi ya lugha**

Kuzingatia sehemu za swali  
Sehemu zinazobadilika  
Kuzingatia neno moja moja  
Kuzingatia hatua au mbinu  
Kutojibu maswali kwa pupa  
Kusoma jibu ili kusahihisha makosa  
Kuelewa swali k.m. tunga sentensi moja, eleza maana  
Tunga sentensi fupi  
Kuonyesha neno, fungu la maneno au kiambishi unachotumia kutunga sentensi  
Kubainisha (eleza kikamilifu kwa kuandika neno au maneno na jina lake)  
Tahajia k.m. yabwa, kitendo

## **Isimu jamii**

Kutaja, kueleza na kutoa mifano

## **Fasihi**

Kufikiri ili kuelewa swali

Usijibu maswali zaidi ya manne. Kama jibu halikuridhishi, lipige mshazari

Maagizo (swali la kwanza ni la lazima, usijibu maswali mawili kutoka sehemu moja

Chagua maswali utakayoweza kujibu na kupata hoja nyingi

Andika nambari vizuri

Usiandike hoja nyingi kuliko alama

Andika hoja ulizo na uhakika nazo kwanza

Hoja kwa aya moja

Kutaja, kueleza kikamilifu na kuthibitisha kwa mifano kutoka kitabuni (kutaja alama  
moja, kueleza mbili)

Usirudie hoja kwa njia tofauti

Kutochanganya wahusika

Kusoma vitabu mara nyingi ili kujua dondoo limetolewa wapi

Maswali ya dondoo (msemaji, anayeambiwa, wapi, lini)

Maswali ya kujadili

Swali la methali

kulinganisha